

การใช้ภาษาภาพพจน์ในขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาะ
(โรงพิมพ์เจริญราษฎร์ วัดสัมพันธวงศ์)

The figures of Speech in Khun Chang Khun Phan
(Wat Koh edition)
(Charoenrat Printing House, Wat Samphanthawong)

ฉานิศ วงศ์สุวรรณ / Chanit Wongsuwan

สาขาภาษาตะวันออก คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี
ปทุมธานี 12110, ประเทศไทย
Eastern languages Department, Faculty of Liberal Arts, R University
Pathumthani 12110, Thailand

Email: chanit_w@mutt.ac.th

Received: July 2, 2022

Revised: August 26, 2022

Accepted: August 27, 2022

Abstract

Khun Chang – Khun Phan (Wat Koh edition) was the literature that used variety of figures of speech which can be divided into three groups as rhetorical figure, trope and figure of sound. There were five categories of rhetorical figure that were used in the literature as hyperbole, litotes, meiosis, personification, and Irony. In the other hand, paradox, oxymoron and rhetorical question were not founded in the work. All categories of trope – simile, metaphor, symbol, metonymy, synecdoche, allusion, analogy and antithesis - were found in the work. In the same way, all categories of figure of sound – alliteration, assonance and onomatopoeia - appeared in the work. Even figures of speech in *Khun Chang – Khun Phan* (Wat Koh edition) were not much prominent as the speeches in other royal court literature but there was fascination of folk literature as the work excellently used the figure of speeches convey the images to the audiences.

Keywords: Figures of Speech, Khun Chang – Khun Phan Wat Koh Edition, literature

บทคัดย่อ

วรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ฉบับวัดเกาศะ เป็นวรรณคดีที่ใช้ภาษาภาพพจน์หลายประเภท ซึ่งสามารถจำแนกออกได้ 3 กลุ่ม คือ ภาพพจน์วาทศิลป์ ภาพพจน์เปรียบเทียบ และภาพพจน์ทางเสียง ภาพพจน์วาทศิลป์ ปรากฏ 5 ประเภท ได้แก่ อติพจน์ (Hyperbole) อุปนิเสธ (Litotes) อวพจน์ (Meiosis) บุคลาธิษฐาน (Personification) และการแฝงนัย (Irony) แต่ไม่ปรากฏการใช้ ปฏิภาคพจน์ (Paradox) ปฏิพจน์ (Oxymoron) และคำถามเชิงวาทศิลป์ (Rhetorical Question) ภาพพจน์เปรียบเทียบ ปรากฏครบทุกประเภท ได้แก่ อุปมา (simile) อุปลักษณ์ (metaphor) สัญลักษณ์ (symbol) นามนัย (metonymy) สัมพจนัย (Synecdoche) การอ้างถึง (Allusion) แนวเทียบ (Analogy) และภาวะแย้ง (Antithesis) ภาพพจน์ทางเสียง ปรากฏครบทุกประเภท ได้แก่ การสัมผัสอักษร (Alliteration) การกระทบสระ (Assonance) และการเลียนเสียงธรรมชาติ (Onomatopoeia) การใช้ภาษาภาพพจน์ในวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ฉบับวัดเกาศะ แม้จะไม่มีศิลปะการใช้ภาษาที่โดดเด่นเช่นเดียวกับวรรณคดีราชสำนัก หากแต่ยังคงเสน่ห์ตามแบบฉบับวรรณคดีชาวบ้านที่ใช้ภาษาให้เกิดภาพพจน์ในใจของผู้ฟังได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ : ภาพพจน์ ขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาศะ วรรณคดี

บทนำ

ตามที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตราพระราชกฤษฎีกาจัดตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้นเพื่อ พ.ศ. 2457 นั้น และคณะกรรมการได้คัดสรรหนังสือที่มีคุณค่าโดยจำแนกออกมาหลายประเภท ได้แก่ ประเภทวีนิพนธ์ ประเภทความเรียงอธิบาย ประเภทลิลิต เป็นต้น โดยวรรณคดีเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ได้รับยกย่องเป็นยอดของวรรณคดีประเภทกลอนเสภา (Khun Chang Khun Phan, 2001, preface) เนื่องด้วยความไพเราะ คมคาย มีเนื้อหาโดดเด่นชวนติดตาม

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเสภาเพียงเรื่องเดียวที่นิยมใช้ขับ (ขับเสภา) กันในงานประเพณีต่างๆ เช่น งานโกนจุก เนื่องจากเป็นนิทานที่ชาวกรุงเทพฯ ชื่นชอบเพราะเป็นเรื่องสนุก จีบใจ และมีผู้สันนิษฐานว่าเคยเกิดขึ้นจริงในสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้วมีผู้จดจำเล่าสืบทอดกันมา (Khun Chang Khun Phan, 2001, preface)

เมื่อครั้งสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นวรรณคดีเรื่องนี้เป็นที่นิยมแพร่หลายมาแต่เดิมในหมู่ชาวบ้าน ในฐานะวรรณกรรมมุขปาฐะ จนล่วงเข้าสู่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์จึงได้เผยแพร่เป็นวรรณกรรมลายลักษณ์ ซึ่งสันนิษฐานว่าวรรณคดีเรื่องนี้มีเค้าโครงจากเรื่องจริงโดยปรากฏข้อความในคำให้การชาวกรุงเก่า (Khun Chang Khun Phan, 2001, preface) ทั้งสมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงสันนิษฐานว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนนี้น่าจะเป็นเรื่องจริงที่เกิดขึ้นราว พ.ศ. 2034-2072 (Khun Chang Khun Phan,

2001, p. 8) ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 จนกลายเป็นนิทานเล่าสืบต่อกันมาเป็นเวลานานจนแต่งเป็นกลอนเสภาในชั้นหลัง

การแต่งกลอนเสภาเพื่อขับกล่อมยามราตรีนั้น ย่อมมีอาจแต่งให้จบเรื่องทั้งหมดภายในคืนเดียว หากแต่แต่งเป็นบางช่วงสำหรับขับกล่อมในแต่ละราตรีเท่านั้น จนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชกระแสรับสั่งให้กวีราชสำนักร่วมกันแต่งบทเสภาขุนช้างขุนแผนขึ้น โดยช่วยกันแต่งเป็นตอน ๆ มีทั้งส่วนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ด้วยพระองค์เอง และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ นอกจากนี้ยังปรากฏกวีเอกอีกหลายท่าน เช่น สุนทรภู่ เป็นต้น (Phannangpet, 1974, p. 2)

ทว่าบทเสภาฉบับหลวงนี้ก็ยังมิได้แพร่หลายมากนัก กระทั่งหมอมิตรได้นำเสภาฉบับหลวงนี้มาพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2415 จึงทำให้คนนิยมขับเสภาด้วยฉบับหลวงมากขึ้น ส่วนฉบับชาวบ้านนั้นก็เริ่มเลือนหายไปจากความทรงจำ

ความแพร่หลายของเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นนอกจากจะจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มหลายครั้งแล้ว ก็ยังปรากฏในรูปแบบของบทละคร บทภาพยนตร์และบทเพลงรัก ทั้งนี้เป็นเพราะความสมจริงที่มีชีวิตชีวาน่าประทับใจของเรื่องและตัวละครทำให้เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นที่นิยมในหมู่ชาวไทยทุกเพศ ทุกวัย มาตั้งแต่อดีต ดังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีลายพระหัตถ์ทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า “คนชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนเพราะเป็นเรื่องจริงนั้น ก็ถูกส่วนหนึ่ง แต่เห็นว่าจะเป็นเรื่องที่ไม่เป็นไปตามใจหวัง ทำให้ใจผู้ฟังนั้นนับความด้วยอีกส่วนหนึ่ง เพราะเรื่องของไทยเรา ใครในท้องเรื่องซึ่งน่ารักก็มีแต่ความดี ถึงจะมีอันตรายบ้างก็เพียงยกขึ้นมาล็กเอาเมียไป ... ขุนช้างถวายฎีกา รับสั่งให้หาเข้าไปชำระ ฟังเรื่องใจวับหวาม กลัวจะถูกตัดสินให้ได้แก่ขุนช้าง แต่มีหวังที่ขุนแผนเป็นผัวเก่ามีทางจะได้ แต่ก็ทำผิดไว้ เรื่องกลับพลิกไปเป็นวันทองต้องถูกตัดหัวร้ายไปกว่าอะไรเสียหมดอีก เรื่องขวางน้ำใจอยู่ดังนี้ ของเรามีอยู่เรื่องเดียวเท่านั้น ประกอบกับคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจึง จึงชอบกันไม่รู้จืด” (Prince Narisaranuwattiwong, 1958, pp. 9-11)

ขุนช้างขุนแผนฉบับที่รู้จักกันแพร่หลายคือฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ แต่มี 2 ฉบับซึ่งเก่าแก่กว่าฉบับดังกล่าว คือ ฉบับหมอมิตรและฉบับวัดเกาะ ซึ่งทั้ง 2 ฉบับนี้ไม่พบต้นฉบับในห้องสมุดใดในประเทศไทย ภายหลังจึงพบว่าปรากฏต้นฉบับของฉบับวัดเกาะที่ห้องสมุดของมหาวิทยาลัยมิชิแกน สหรัฐอเมริกา (Baker and Pongpaijit, 2013, p.7) มีจำนวนรวมทั้งสิ้น 42 ฉบับ (Baker and Pongpaijit, 2013, p. 10)

ขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาะที่กล่าวถึงนี้เป็นวรรณคดีเรื่องหนึ่งที่โรงพิมพ์ราษฎร์เจริญหรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า “โรงพิมพ์วัดเกาะ” ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ.2432 ตั้งอยู่หน้าวัดเกาะ (วัดสัมพันธวงค์) ชาวบ้านทั่วไปจึงมักเรียกชื่อโรงพิมพ์ตามชื่อวัด

วรรณกรรมวัดเกาะจัดเป็นหนังสือหายากประเภทหนึ่ง เพื่อเผยแพร่หลายมานับแต่ครั้งสมัยรัชกาลที่ 5 โดยเนื้อหาที่จัดพิมพ์มีความหลากหลาย แต่โดยทั่วไปมักจะมีความเข้าใจกันถึงนิทานพื้นบ้านละครจักร ๆ วงศ์ ๆ (Bunlert, 2022) โรงพิมพ์นี้พิมพ์หนังสือชั้นครูหลายเรื่อง เช่น พระอภัยมณี รามเกียรติ์ อิเหนา หรือวรรณกรรมพื้นบ้าน เช่น แก้วหน้าม้า ปลาบู่ทอง นางอุทัย พิกุลทอง

ขุนช้างขุนแผนอาจนับได้ว่าเป็นวรรณคดีเรื่องแรก ๆ ที่ไม่ใช่แนว “จักร ๆ วงศ์ ๆ” หากเป็นวรรณคดีที่นักปราชญ์ราชบัณฑิตช่วยกันนำเรื่องราวที่เล่าขานมาแต่สมัยอยุธยามาแต่งขึ้นให้เป็นเรื่องของสามัญชน (Charoensuk, 2018, p. 267) ด้วยมีเนื้อหาลึกซึ้ง สะท้อนอารมณณ์ ถ่ายทอดเรื่องราวโดยใช้ถ้อยคำที่เรียบง่ายและเป็นภาษาที่ผู้อ่านและผู้ฟังสามารถทำความเข้าใจได้ในทันที

ความนิยมที่มีต่อวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน นอกจากจะเกิดขึ้นเพราะเนื้อหาที่กระชับใจผู้อ่านผู้ฟังแล้ว ย่อมเกิดขึ้นเพราะการใช้ภาษาอันงดงามกินใจด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาการใช้ภาษาของวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน และเลือกศึกษาเฉพาะการใช้ภาพพจน์ (Figures of Speech) ซึ่งปรากฏในวรรณกรรมเรื่อง “ขุนช้างขุนแผน” ฉบับวัดเกาะ เพราะต้องการศึกษาเนื้อหาที่ต่างไปจากฉบับหอพระสมุด ดังได้กล่าวไว้บางตอนของฉบับวัดเกาะก็แตกต่างจากของฉบับหอพระสมุดอย่างสิ้นเชิง หลายวรรคที่กลอนมีความหมายตรงกันแต่ใช้คำต่างกัน หรือบางตอนไม่พบในฉบับหอพระสมุด (Baker and Pongpajit, 2013, p. 8)

ด้วยความวิจิตรจากความธรรมดาในตัวเองวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงเป็นวรรณคดีที่มีศิลปะการใช้ภาษาที่เรียบง่ายแต่โดดเด่น งดงาม เสกสรรความไพเราะทางวรรณศิลป์ได้อย่างเหมาะสม เช่น

ที่นี้จะกล่าวถึงเทพทอง	ท่องนั้นโตใหญ่ขึ้นค้ำหน้า
นั่งลุกอืดอืดถัดไปมา	ให้อยากเหล้าเนื้อปล่าตัวสั้นร้ว
น้ำลายไหลรีดั่งฝึกระสือ	ร้องให้ครางฮืออ้อนวนผัว
เหมือนหนึ่งตาหลวงเข้าประจำตัว	ยิ่งกินตะละยั่วให้เปนไป
ปลาไหลไถ่กบทั้งเต่านา	แย่งชิงนาไม่พอใส่
หยิบคำโตๆ ไม้เข้าไป	ประเดี๋ยวเหล้าสิ้นไห้ซื้อไม่ทัน

(Baker and Pongpajit, 2013, p. 5)

จากตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นได้ว่ามีครบครันทั้งการใช้พรรณนาโวหาร การสร้างจินตภาพ การใช้ความเปรียบ การเลียนเสียงธรรมชาติที่คมคาย ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษาการใช้ภาษาภาพพจน์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาะ เพื่อศึกษาภาษาศิลป์ที่ปรากฏในเรื่อง

วัตถุประสงค์การวิจัย

เพื่อศึกษาการใช้ภาพพจน์ (Figures of speech) ที่ปรากฏในวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับวัดเกาะ (โรงพิมพ์เจริญราษฎร์ วัดสัมพันธวงศ์) ตลอดทั้งฉบับ ตั้งแต่ตอนกำเนิดขุนช้างขุนแผนและนางวันทอง จนถึงตอนฆ่านางวันทอง รวมทั้งสิ้น 36 ตอน

ทบทวนวรรณกรรม

Sornjai (2002, pp. 192) ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมดัดแปลงเรื่องขุนช้างขุนแผน” โดยมุ่งศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมดัดแปลงเรื่องขุนช้างขุนแผน 4 ฉบับ คือ 1) นวนิยายเรื่องขุนช้างขุนแผนของ พิชัย โอตรดิษฐ์ 2) นวนิยายเรื่องขุนช้างขุนแผนของ ป.อินทรปาลิต 3) นิราศขุนช้างขุนแผนของฉันทน์ ขำวิไล และ 4) บทละครเวทีเรื่อง ‘พิมพิลาไลย’ ของปาริชาติ จึงวิวัฒนาภรณ์ โดยศึกษาทั้งด้านรูปแบบคำประพันธ์ กลวิธีการประพันธ์ เนื้อหา และปัจจัยในการดัดแปลงวรรณกรรมด้านรูปแบบและกลวิธีการประพันธ์

จากการศึกษาพบว่าวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนทั้ง 4 ฉบับนั้น ดัดแปลงจากบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดฯ โดยใช้รูปแบบคำประพันธ์ที่แตกต่างกัน ได้แก่ นวนิยาย นิราศ และบทละครเวที

การดัดแปลงนั้น ผู้แต่งได้เลือกกลวิธีการประพันธ์ต่างๆ ตามความเหมาะสมของคำประพันธ์แต่ละประเภท เช่น การใช้บทพรรณนาครวญในคำประพันธ์ประเภทนิราศ การเลือกมุมมองผู้เล่าเรื่องในคำประพันธ์ประเภทนวนิยาย และการใช้คอรัสในบทละครเวที เป็นต้น

ด้านเนื้อหาพบว่าวรรณกรรมเรื่องขุนช้างขุนแผนสี่ฉบับมีรายละเอียดเนื้อหาแตกต่างกับบทเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดฯ ผู้แต่งได้ดัดแปลงเนื้อหา 3 ลักษณะได้แก่ การตัดทอนเนื้อหา การเปลี่ยนแปลงเนื้อหา และการเพิ่มเติมเนื้อหา ผลการศึกษาพบว่าบทละครเวทีเรื่อง ‘พิมพิลาไลย’ มีการตัดทอนเนื้อหามากที่สุด และนวนิยายเรื่องขุนช้างขุนแผนของ ป.อินทรปาลิต มีเนื้อหาใกล้เคียงกับวรรณคดีบทเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนที่เป็นงานต้นฉบับมากที่สุด

เมื่อพิจารณารูปแบบคำประพันธ์ กลวิธีการประพันธ์ และเนื้อหาของวรรณกรรม เรื่องขุนช้างขุนแผนทั้ง 4 ฉบับ เห็นได้ว่าปัจจัยในการดัดแปลงวรรณกรรมเรื่อง ขุนช้างขุนแผนทั้ง 4 ฉบับนั้นมี 3 ปัจจัยได้แก่ ปัจจัยด้านบริบททางสังคม ปัจจัยด้านทัศนคติผู้แต่ง และปัจจัยด้านรูปแบบคำประพันธ์

Phannengpet, (1974, pp. 1-11) ได้ทำวิจัยเรื่อง “คุณค่าเชิงวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน” เพื่อศึกษาคุณค่าทางวรรณคดีในด้านต่าง ๆ ที่ปรากฏในบทขับเสภาเรื่องนี้ ทั้งในส่วนที่เป็นคุณค่าในเนื้อหาสาระของเรื่องโดยตรง และคุณค่าทางด้านอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่องนี้ โดยบทที่ 3 ได้พิจารณาคุณค่าของบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนในแง่มุมต่าง ๆ โดยเริ่มตั้งแต่ความดีเด่น ในเชิงกวีนิพนธ์ด้านสำนวนภาษา กวีโวหาร ภาพพจน์ อารมณ์สะเทือนใจ และกวีทัศนะ โดยผู้เขียนมุ่งใช้ระเบียบวิธีวิจัยในแนว

ระเบียบวิธีทางประวัติศาสตร์ (Historical Method) การวิจารณ์ข้อมูลทั้งการวิจารณ์ภายนอก (External Criticism) และการวิจารณ์ภายใน (Internal Criticism)

Charoensuk (2018, pp. 266-279) ได้ทำวิจัยเรื่อง “ความงามทางวรรณศิลป์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน” เพื่อศึกษาความงามทางวรรณศิลป์ในเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ผลการศึกษาผลว่ามีรูปแบบทางวรรณศิลป์ที่โดดเด่น 3 ประการคือ กลวิธีทางเสียง กลวิธีทางความหมาย และรสรรรณคดี ซึ่งผู้ประพันธ์เลือกใช้คำได้อย่างเหมาะสม สร้างความงามทางวรรณศิลป์ได้เป็นอย่างดี ทำให้เกิดความไพเราะ สละสลวย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. การวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research)
2. รวบรวมเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับวัดเกาชิง คริส เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร เป็นบรรณาธิการ
3. ศึกษาเกี่ยวกับทฤษฎีการใช้ภาพพจน์ โดยยึดคํานิยามจากพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2561
4. วิเคราะห์การใช้ภาพพจน์ที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาชิง ตามเกณฑ์คํานิยามจากพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน แก้ไขเพิ่มเติม พุทธศักราช 2561 โดยใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive analysis)
5. จัดทำรูปเล่มและเผยแพร่งานวิจัย

ผลการวิจัย

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 ให้คำจำกัดความของ “ภาพพจน์” (Figures of speech) ไว้ว่า ‘ถ้อยคำที่เป็นสำนวนโวหารทำให้นึกเห็นเป็นภาพ, ถ้อยคำที่เรียบเรียงอย่างมีชั้นเชิงเป็นโวหาร มีเจตนาให้มีประสิทธิภาพต่อความคิด ความเข้าใจ ให้จินตนาการและถ่ายทอดอารมณ์ได้อย่างกว้างขวางลึกซึ้งกว่าการบอกเล่าที่ตรงไปตรงมา’ (The Royal Institute, 2013, p. 867)

ส่วนพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2561 ให้คำจำกัดความของคำว่า “ภาพพจน์” (Figures of speech) หมายถึง ‘สำนวนภาษารูปแบบหนึ่ง เกิดจากการเรียบเรียงถ้อยคำด้วยวิธีการต่างๆ ให้ผิดแผกไปจากการเรียงลำดับคำหรือความหมายของคำตามปกติ เพื่อให้เกิดภาพหรือให้ความหมายพิเศษ’ (The Royal Institute, 2013, p. 205) ทั้งพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมยังได้แบ่งภาษาภาพพจน์ไว้ 3 ชนิด (The Royal Institute, 2013, p. 205) ประกอบด้วย

1. ภาพพจน์วาทศิลป์ คือ การเรียบเรียงถ้อยคำที่ผิดแผกไปจากการใช้ภาษาตามปกติหรือผิดไปจากธรรมดา โดยไม่เปลี่ยนแปลงความหมายของคำ เช่น การพูดถึงสิ่งที่เป็นนามธรรม หรือสิ่งที่พูดไม่ได้ดูเป็นบุคคล เพื่อให้เกิดผลทางอารมณ์

2. ภาพพจน์เปรียบเทียบ คือ การใช้ถ้อยคำเพื่อให้เกิดภาพ ในรูปของอุปลักษณ์ และอุปมา

3. ภาพพจน์ทางเสียง คือ การใช้เสียงของคำสร้างภาพและความหมายพิเศษ เช่น การสัมผัสอักษร การกระทบสระ การเลียนเสียงธรรมชาติ

ภาพพจน์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของวรรณคดีและวรรณกรรมสมัยใหม่ทุกชิ้น เพราะความตรึงจิตประการหนึ่งของการเสพรสวรรณคดีก็คืออารมณ์สะเทือนใจซึ่งมักปรากฏออกมาในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่งของกวีโวหาร เช่น การเปรียบเทียบตามความคิดและจินตนาการของกวี เพื่อถ่ายทอดอารมณ์และทัศนะของกวีออกมาให้โดดเด่นกระทบใจผู้อ่านให้ได้มากที่สุด

การใช้ภาพพจน์จึงเปรียบเสมือนเครื่องมือสำคัญที่ทำให้วรรณคดีมีพลังในการสื่อสาร เห็นภาพชัดเจน สื่อความหมายแฝงได้อย่างแยบยลมีศิลปะ ภาพพจน์จึงเป็นเครื่องมืออันอลังการเพื่อแสดงความคิดและความสามารถด้านการใช้ภาษาของผู้แต่ง ทำให้วรรณคดีมีคุณค่ามากกว่าการเล่าเรื่องราวธรรมดา

ประจักษ์ ประภาพิตยากร ได้กล่าวถึงการใช้ถ้อยคำของกวีไว้ว่า

“...กวีนั้นมีแต่ถ้อยคำเป็นอุปกรณ์ และถ้อยคำนั้นไม่ปรากฏแก่ตาให้เห็นเป็นรูปร่างอย่างรูปปั้น ไม่ปรากฏเป็นสีสันท่างภาพเขียน หรือไม่ปรากฏเป็นเสียงอย่างเสียงดนตรี แต่กวีสามารถใช้ถ้อยคำให้เกิดโนภาพและเกิดอารมณ์ความรู้สึกเหมือนชมภาพเขียน ภาพปั้น และฟังเสียงดนตรี จึงนับว่ากวีมีความสามารถเป็นเยี่ยม..”

(Praphaphityakon, n.d, p. 191)

ภาพพจน์ในวรรณคดีมิได้หมายถึงรูปภาพ แต่หมายถึงความรู้สึกนึกคิดที่เกิดขึ้นเป็นรูปร่างในใจ ดังนั้นภาพพจน์จึงเป็นศิลปะการใช้ภาษา เช่น การใช้เสียง การเปรียบเทียบ การทำนามธรรมให้เกิดเป็นรูปธรรม ดังที่ ภัทรภรณ์ ทนันทย์ ได้กล่าวไว้ว่า

“...ภาพพจน์ในทางวรรณคดีหมายถึงการใช้ถ้อยคำเพื่อแสดงความรู้สึกนึกคิดอย่างใช้โวหาร ด้วยวิธีการต่างๆ ถ้อยคำ ข้อความ หรือประโยคที่นำมาใช้ เปลี่ยนแปลงไปหรือความหมายต่างไปจากปกติ ทั้งนี้เพื่อให้ได้ผลต่อความเข้าใจ ความรู้สึก หรือการนึกเห็นภาพจากผู้อ่าน ผู้ฟัง ได้ดียิ่งขึ้น...”

(Thananchai, 1985, p. 8)

การศึกษาภาพพจน์ (Figure of Speech) จึงเป็นเรื่องสำคัญในการศึกษาวรรณคดี เพราะผู้แต่งย่อมถนัดกรอกรงภาษารวมต้อออกมาเป็นภาษาที่ไพเราะหมดจด หากมิได้เน้นเพียงความไพเราะ จังหวะ และเนื้อหาเท่านั้น แต่ใช้กลวิธีเพื่อเร้าอารมณ์หรือภาพในจิตของผู้อ่าน จนเห็นคล้อยตามสารที่ผู้แต่งสื่อออกมาด้วย ดังนั้น การศึกษาภาพพจน์จึงช่วยให้ผู้ศึกษาวรรณคดีสามารถเข้าใจเรื่องได้ดียิ่งขึ้น

ตามที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับ The Royal Academy แบ่งภาพพจน์ไว้กว้างๆ ออกเป็น 3 ชนิด ซึ่งอาจจำแนกเป็นชนิดย่อยๆ ได้อีกหลายชนิด งานวิจัยฉบับนี้จึงได้จัดหมวดหมู่ของภาพพจน์ชนิดย่อยๆ เหล่านั้น ตามกลุ่มของภาพพจน์ คือ ภาพพจน์วาทศิลป์ ภาพพจน์เปรียบเทียบ และภาพพจน์ทางเสียง

ภาพพจน์วาทศิลป์ (rhetorical figure) คือ การเรียงร้อยคำที่ผิดแผกไปจากการใช้ภาษาตามปกติหรือผิดไปจากธรรมดา โดยไม่เปลี่ยนแปลงความหมายของคำ เช่น การพูดถึงสิ่งที่เป็นนามธรรมหรือสิ่งที่พูดไม่ได้ดูเป็นบุคคล เพื่อให้เกิดผลทางอารมณ์ โดยภาพพจน์วาทศิลป์ที่ปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกศา มีดังนี้

1. อติพจน์ (Hyperbole) กล่าวให้เกินจริงเพื่อเน้นความ และไม่ให้เข้าใจตรงไปตรงมา (The Royal Academy, 2018, p. 256) เช่น

พรายแก้วเดินหลังรั้งเอาแม่	หื้อแท้หื้อแท้ขวัญหาย
จิ้งกตืนฟกแทบตัวตาย	ตาลายหอบฮักอำปากมา
แม่ขาสุดปัญญาของลูกแล้ว	พรายแก้วเหน้อยพักเปนนักหนา
คอแห่งครองแครงแขงใจมา	แม่ข่าช้าๆ ออย่าเดินเร็ว
ทองประศรีฟังลูกว่าน้ำตาตก	ค่อนอกเจียนจะแตกแหลกเหลว
จิงอุ้มลูกชายนั้นใส่สะเอว	เดินเร็วย่องแย่งต้องแต่งมา

(Baker and Pongpajit, 2013, pp. 28-29)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอติพจน์ เปรียบความทุกข์ของนางทองประศรีหลังได้ยินคำไหว้วอนของลูกน้อย ถึงแก่หลังน้ำตา และทุกข์ระทมคล้ายจะขาดใจ โดยกล่าวว่า “อกเจียนจะแตกแหลกเหลว” เพื่อให้เห็นภาพว่าความทุกข์ที่นางต้องประสบนั้นคล้ายว่าอกจะแตกแหลกเหลวไม่เหลือชิ้นดีอีกแล้ว ทั้งที่ความจริงแล้วความทุกข์ย่อมไม่อาจทำให้กอันเป็นร่างกายของนางต้องแตกแหลกเหลวได้

2. อุปนิเสธ (Litotes) ภาษาพูดปฏิเสธเชิงบอกเล่า ตามปกติจะมีเจตนาประชดประชันแฝงอยู่ด้วย (The Royal Academy, 2561, p. 294) เช่น

บอกพลางทางทำเปนมารยา	ก้มหน้าลงแล้วก็ร้องไห้
พิมพ์ังคังแค้นให้แน่นใจ	หมั่นไส้ทิ่มตำซ้ำประชด
ฉันทชอบใจแล้วใจของพีตี	อารี๋ยรอบคอบไปหมดจด
ชื่อจริงชื่อยิ่งกว้างอนรด	หากพวกเราดอกคดไปก่อนเอง

(Baker and Pongpajit, 2013, p. 108)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอุปิเสธ นางพิมพ์ิลาไลยกกล่าวประชดประชันนางสายทองว่าเป็นคนรอบคอบ ใจชื่อตรงยิ่งกว้างอนรด ส่วนพวกตนต่างหากที่คดเอง ข้อความนี้มีนัยประชดประชันเพราะอนรรมีลักษณะโค้งงอ จึงเป็นการประชดประชันนางสายทองว่าแท้แล้วเป็นคนใจคด

3. อวพจน์ (Meiosis) การพูดที่สวนทางกับความหมายที่แท้จริงเพื่อให้เกิดอารมณ์ขันหรือเสียดสี (The Royal Academy, 2561, p. 313) เช่น

ทองประศรีตีกอกผกผางๆ	ทุตอ้ายข้าง ผมดก อ้ายออกชน
----------------------	-----------------------------------

(Baker and Pongpajit, 2013, p. 346)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอวพจน์ นางทองประศรีกล่าวเหน็บแนมขุนช้างว่า “อ้ายผมดก” อันขัดแย้งกับความจริงที่ปรากฏในเรื่องว่าขุนช้างเป็นผู้มีศีรชะล้น

4. บุคลาธิษฐาน (Personification) การสมมุติสิ่งไม่มีชีวิต ความคิด นามธรรม หรือสัตว์ ให้มีสติปัญญา อารมณ์ หรือกิริยาอาการเยี่ยงมนุษย์ (The Royal Academy, 2561, p. 386) เช่น

ลำดวนเอ๋ยจะด่วนไปก่อนแล้ว	เกษแก้วพิภพยืนสู่นสี
จะโรยร้างห่างสิ้นกลิ่นมาลี	จำปีเอ๋ยก็ปีจะมาพบ
ที่มีกลิ่นก็จะคลายหายหอม	จะพลอยตรอมหอมสิ้นกลิ่นตระหลบ
ที่มีดอกก็จะวายหายครบ	ที่เหยี่ยวซ้ำเคราะห์สลับไป
ที่ต้นน้อยย้อยลูกระย้าตี	ตั้งแต่นี้จะไปชมต้นไม้ใหญ่
จะทิ้งเรือนออกไปร้างอยู่กลางไพร	ยุ่งร้านรินไรจะตอมกาย
รากไม้จะต่างหมอนนอนอนาถ	ดาวตาคจะต่างได้นำใจหาย
ลงบันไดใจเขียนจะขาดตาย	น้ำตาตกกระจายพรั่งพรายลง

(Baker and Pongpajit, 2013, p. 260)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏบุคลาธิษฐาน ขณะนางวันทองต้องจากเรือนขุนช้างเพื่อตามขุนแผนไปนั้น นางวันทองได้อาลัยอาวรณ์พรั่งพรุนากับพืชพรรณต่างๆ ที่ปลูกไว้ในเรือนขุนช้างว่าดอกไม้กลิ่นหอมจะตรอมใจจนสิ้นกลิ่น ไม้มีดอกจะเศร้าใจจนสิ้นดอก อีกนานเท่าใดตนกับพืชพรรณเหล่านี้จะได้กลับมาพบกันอีก

5. การแฝงนัย (Irony) ความคิดที่เจตนาจะสื่อสารนั้นแตกต่างหรือตรงกันข้ามกับความหมายตามตัวอักษรของคำที่ใช้ เป็นการขัดกันระหว่างความเป็นจริงกับสิ่งที่ปรากฏให้เห็น (The Royal Academy, 2561, p. 275) ดังนี้

ครานี้นางพิมกับสายทอง	แอบฟังอยู่ในห้องปวนปั้น
แค้นด้วยมารดาว่ากับมัน	อ้ายหัวล้านลามคว้นพุดเต็มที
ทำเปิดหน้าต่างแล้วร้องไป	อ้ายผมตกไปไหนมึงมานี้
อ้ายหัวล้านนอกชนคนอัปรี	งานการของตัวมิไม่นำพา
ตาพนหัวล้านร้องขานนาย	อะไรวุ่นวายหม่อมแม่ข้า
แล้วออกจากทับไวหัวโสมมา	ยกชาก้าวขึ้นบนบันได

(Baker and Pongpaijit, 2013, p. 85)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการแฝงนัย ตอนที่ขุนช้างเข้ามาสู่ของนางพิมพิลาไลย นางพิมพิลาไลยเกลียดชังขุนช้างเลยแกล้งร้องดำ “ตาพน” ซึ่งเป็นข้าช่วงใช้ในเรือน เพราะตาพนมีศีรษะล้านเหมือนขุนช้าง การร้องดำตาพนนั้นจึงไม่ได้มุ่งเป้าไปที่ตามลจริง ๆ หากแต่มุ่งเป้าไปที่ขุนช้าง

ทั้งนี้ ไม่พบการใช้ภาพพจน์วาทศิลป์ 3 ประเภท คือ ปฏิภาคพจน์ (Paradox) ปฏิพจน์ (Oxymoron) และ คำถามเชิงวาทศิลป์ (Rhetorical Question)

ภาพพจน์เปรียบเทียบ คือ การใช้ถ้อยคำเพื่อให้เกิดภาพ ในรูปของอุปลักษณ์ และอุปมา โดยภาพพจน์เปรียบเทียบที่ปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาะ มีดังนี้

1. อุปมา (simile) ภาพพจน์ที่นำเอาสิ่งต่างประเภทกัน 2 สิ่งมาเปรียบเทียบกันโดยใช้คำเชื่อม (The Royal Academy, 2018, p. 478) เช่น

มู่ทุ่เหมือนอย่างหมูที่วัดแก้ว	ทำหูตาบั้งแบนน่าใคร่หัว
ทาขมั้นเปนกะปุกยังไม่ทั่วตัว	ยืมหัวฮาๆ อ้าปากโจน
นางเทพทองร้องดำอ้ายกระยาจก	เต็นมาหยกๆ ตลกโจน
ยัดไว้ไม่นึ่งทะเลสิงทโมน	อ้ายผีโจนที่ไหนปั้นโสมมา
ไม่มีใจที่จะใคร่เข้าอ้อมชู	เหมือนค่างครอกหลอกกู้อ้ายชาติข้า
ทำตาบั้งแบนแมวกินปลา	อ้ายตายห้าดำแข่งไม่รวาน

(Baker and Pongpaijit, 2013, p. 7)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอุปมาโวหาร เปรียบเทียบรูปร่างลักษณะของขุนช้างว่ามีลักษณะมู่ทุ่ “เหมือนอย่าง” หมูที่วัดแก้ว เป็นการนำเอารูปร่างหน้าตาที่มู่ทุ่อ้วนพีต้องกันระหว่างขุนช้างกับหมูในวัดมาโยงความคิดเข้าหากัน

อันณรง้องเหมือนกระต่ายหมายชมจันทร์
 อยู่ดินหรือจะดันขึ้นไปได้
 แต่ตรอมๆ จนพอมรุ่งก็บังใจ
 ด้วยทางไกลกลางหาวเมื่อคราวปอง
 ถ้าองค์อินทร์เห็นจะสิ้นสำเร็จตาม
 จะได้ชมกระต่ายสวรรค์จันทร์ผยอง
 องค์อินทร์อุปมาเหมือนสายทอง
 แม่มิมน้องเหมือนกระต่ายในวงจันทร์
 มาฟังฟังถ้าไม่ทิ้งธุระน้อง
 คงเปนสองกระต่ายชมสมสวรรค์
 จะขอบคุณที่การุญให้ครามครัน
 กว่าชีวิตฉันจะวอดชีวิวาย
 พี่เอ็นดูช่วยชูให้น้องขึ้น
 ให้ค่อยคืนโศกแสนนั้นเสื่อมหาย
เหมือนชุปชียอย่าให้รีบถึงเรือนตาย
 เณรพรายนี้ไม่พลั้งไม่แปลงคำ

(Baker and Pongpaijit, 2013, p. 60)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอุปมา พลายแก้วเปรียบตัวเองกับกระต่าย นางสายทองกับพระอินทร์ที่ได้ช่วยให้พลายแก้วกับนางพิมพิลาไลยสมรักกัน ส่วนนางพิมพิลาไลยเปรียบกับกระต่ายในพระจันทร์ การที่นางสายทองช่วยให้พลายแก้วกับนางพิมพิลาไลยได้พบกันนั้นเหมือนกันชุปชีวิตของพลายแก้วให้รอดพ้นจากความตาย

2. อุปลักษณ์ (metaphor) ภาพพจน์ที่นำเอาสิ่งที่ต่างกัน 2 สิ่งหรือมากกว่า แต่มีคุณสมบัติบางประการร่วมกันมาเปรียบเทียบกัน โดยเปรียบเทียบว่าสิ่งหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่งโดยตรง (The Royal Academy, 2018, p. 319) เช่น

อย่าเรรวนควรคู้ยอยู่แล้วน้อง จงปรองดองให้ตกลงอย่าสงไสย
 สายทองนี้จะรองเปนเกือกไป ให้สัญญาพิมได้ณะดวงตา

(Baker and Pongpaijit, 2013, p. 66)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏอุปลักษณ์ โดยนางสายทองกล่าวว่าตนจะเป็นรองเท่าของนางพิมพิลาไลย สิ่งที่เป็นคุณสมบัติร่วมกันระหว่าง “รองเท่า” กับ “การเป็นข้าช่วงใช้” คือ การดูแล ปกป้อง รับผิดชอบ ผู้เป็นนายหรือเจ้าของ

3. สัญลักษณ์ (symbol) สิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตซึ่งใช้แทนของอีกสิ่งหนึ่ง (The Royal Academy, 2018, p.507) เช่น

สำคัญจิตต์ว่าจะคิดอยู่บ้างเล่า	ไม่ทันรู้เลยว่าเจ้าจะสิ้นอย่าง
ตัดปลียังมีอาลัยยาง	เจ้าเห็นจางจิตแล้วลืมนไป
เมื่อแรกนบอยู่ว่า ทับทิมแท้	มาแปรปนพลอยหุงไปเสียได้
กาลลงว่า หงส์ ให้หลงใจ	ด้วยไม่ได้ดู หงอน แต่ก่อนมา
คิดว่าหงส์เราจึงหลงด้วย ลายย้อม	เห็นนอคอมอาหารนั้นนนักหนา
เจ้ารักถึกันมุจลินท์ไม่คลาศคลา	ครั้นลับตาฟุ้งหงส์ก็ถึง โคลน
โสมมมอมเอาที่เนาซั่ว	เจ้าถอดหัวเปลี่ยนได้ดั่งเล่นโยน
ไม่รักรำแล้วก็ทำกลองตะโพน	ใครรักโลกก็จะเล่นโลนให้ดู

(Baker and Pongpajit, 2013, p.215)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการใช้สัญลักษณ์ “ทับทิมแท้” “หงส์” หมายถึงกุลสตรี โดยมีคุณสมบัติที่เหมือนกันคือ “ความสูงค่า” ส่วน “พลอยหุง” “กา” หมายถึงสตรีชั่วร้าย โดยมีคุณสมบัติที่เหมือนกันคือ “ความไร้ค่า ต่ำศักดิ์” ส่วน “ลายย้อม” หมายถึงมารยา เพราะล้วนแต่เป็นเปลือกนอกที่เสสร่างให้ดูดี และ “โคลน” หมายถึงที่ต่ำหรือความไฝต่ำ

4. นามนัย (metonymy) ภาพพจน์ที่ใช้คำหรือวลีซึ่งบ่งบอกลักษณะหรือคุณสมบัติของสิ่งใดสิ่งหนึ่งมาแสดงความหมายแทนสิ่งนั้นทั้งหมด (The Royal Academy, 2018, p.321) โดยการเปรียบเทียบนั้นอาจใช้คำหรือวลีซึ่งบ่งลักษณะหรือคุณสมบัติที่เป็นจุดเด่น หรือลักษณะสำคัญของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น

เต่าเตี้ยหรือจะต่อให้ตีนสูง	มิใช่ยุงดอกจะยอมไม่เห็นชัน
หิ่งห้อย หรือจะแข่งกับแสงจันทร์	อย่าปั่นน้ำให้หลงตรงเงา

(Baker and Pongpajit, 2013, p.244)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏนามนัย โดยนางลาวทองพูดจาประชดประชันขุนแผนว่า ตนเองคือ “หิ่งห้อย” ไม่อาจหาญไปสู้กับ “พระจันทร์” อันสูงศักดิ์ (นางวันทอง) ได้ โดยคุณสมบัติของหิ่งห้อยคือตัวเล็กจึงมีแสงสว่างเพียงเล็กน้อย เมื่อเทียบกับดวงจันทร์ซึ่งมีแสงสุกสว่างกว่าจึงมีอาจเทียบเคียงหรือแข่งขันกันไม่ได้

ดั่งดอกอุบลมณฑาทิพย์	อันลอยลิบจนเที่ยงหลังดลิ่งคลั่ง
นี่ดอกฟ้า เข้าไปอยู่ในวัง	จึงหวังชมดอก หญ้า ด้วยจนใจ

(Baker and Pongpajit, 2013, p.278)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏนามนัย โดยนางวันทองพูดเห็นขุนแผนว่าคิดถึง “ดอกฟ้า” (นางลาวทอง) แต่โดนเรียกเข้าไปไว้ในวังแล้ว เลยต้องมาสมสู่ “ดอกหญ้า” (นางวันทอง) แทน

5. สัมพจน์ (Synecdoche) ภาพพจน์ที่ใช้ส่วนเต็มให้หมายถึงส่วนย่อย หรือใช้ ส่วนย่อยให้หมายถึงส่วนเต็ม โดยส่วนย่อยที่เลือกมาแทนส่วนเต็มจะต้องเป็นส่วนสำคัญหรือเกี่ยวข้องโดยตรงกับสิ่งที่ยกมากล่าว (The Royal Academy, 2018, p. 510) เช่น

เจ้าเนื้อนิ่มสายทองแกปีไร

พี่สายทองแกปีมะเมีย

(Baker and Pongpaijit, 2013, p.104)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏสมพจน์ “เจ้าเนื้อนิ่ม” หมายถึง นางพิมพิลาไลย โดยกล่าวแต่เพียงว่า “เจ้าเนื้อนิ่ม” อันเป็นส่วนย่อยเพื่อหมายรวมถึงนางพิมพิลาไลย ซึ่งเนื้อหนังมังสาเป็นเพียงส่วนประกอบส่วนหนึ่งของร่างกายหรือความเป็นมนุษย์เท่านั้น

สามเมืองบอกให้จึงได้รู้
แล้วแต่จะโปรดปรานประการใด

ยังทรงอยู่ดอกหาเข้ากับเขาไม่
ชีวิตอยู่ได้พระบาท

(Baker and Pongpaijit, 2013, p.127)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏสมพจน์ “พระบาท” หมายถึง พระมหากษัตริย์ โดยกล่าวแต่เพียงว่า “พระบาท” อันเป็นอวัยวะส่วนเดียวของพระวรกาย

6. การอ้างถึง (Allusion) การกล่าวถึงเรื่องอื่นนอกเรื่องที่ยกมา เช่น กล่าวถึงบุคคล เหตุการณ์ นิทาน หรือวรรณกรรมอื่นๆ (The Royal Academy, 2018, p. 14) เช่น

คิดมากก็น่าน้อยใจนัก
ซิดาเดียวเปลี่ยวใจไปกับโจร
ถ้าเจ้าชื่อครองสัตย์สุจริต
นี่เสียศีลสุดสิ้นทุกสิ่งไป

มาลอบรักเหมือนนิยายเขาเล่นโขน
พระรามโทนเที่ยวทุกซักระทมใจ
นิตหนึ่งเหมือนซิดาหาว่าไม่
โขนเล่าเจ้าว่าแต่เดิมที

(Baker and Pongpaijit, 2013, p. 254)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการอ้างถึงเรื่อง “รามเกียรติ์” กล่าวเปรียบเทียบว่าหากนางวันทองมีใจซื่อสัตย์ภักดีต่อสามีสักนิตหนึ่งเมื่อเทียบกับนางซิดาแล้วก็คงดี เพราะนางซิดาถูกยักษ์ลักพาไปไว้ในกรุงลงกา ก็หาได้คิดทรยศต่อพระรามผู้สามีที่รอนแรมลำบากในป่าเพื่อนำนางซิดากลับคืนไม่

7. แนวเทียบ (Analogy) การเปรียบเทียบของ 2 สิ่งซึ่งเหมือนกันในบางแง่ โดยนำเอาสิ่งที่คุ้นเคยมาอธิบายหรือพรรณนาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ไม่คุ้นเคย เพื่อทำให้รู้จัก เข้าใจได้ชัดเจนยิ่งขึ้น แนวเทียบมักใช้ในการโต้แย้ง (The Royal Academy, 2018, p. 23) เช่น

ไหนจะดำโด่งดังหลังจะลาย เณรพรายก็รำเต้นเล่นนอกม่าน
ไม่ควรทำซ้ำไม่ทำให้รำคาญ มิใช่การสำหรับใช้ของเณรพราย

(Baker and Pongpaijit, 2013, pp. 60-61)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏแนวเทียบเพื่อให้เห็นพฤติกรรมให้นางสายทองออกหน้าแทนตนเองของพลายแก้ว โดยเปรียบเทียบรำนอกม่านกับความต้องการของสามเณรพลายแก้วที่ร้องขอให้นางสายทองทำสิ่งที่ตนต้องการ โดยไม่พักต้องทำเอง เพราะการรำนอกม่านนั้นสบาย ไม่ต้องเป็นกังวลว่าจะผิดหรือถูก (ขุนวิจิตรมาตรา, 2545 : 660) ดังนั้นการที่นางสายทองต้องออกหน้าแทนสามเณรพลายแก้วนั้น หากผิดชอบเช่นไรนางสายทองต้องรับเองทั้งสิ้น ส่วนสามเณรพลายแก้วไม่ต้องรับผลเสียหรือคำตำหนิอะไรเลย

8. ภาวะแย้ง (Antithesis) คำหรือข้อความที่มีความหมายตรงกันข้ามหรือแตกต่างกันมาเทียบกันเพื่อให้ความหมายคมชัดขึ้น (The Royal Academy, 2018, p. 32) เช่น

นี้มีผิวถึงผิวจะรักนัก พุ่มพุกมิให้ห่างระคางได้
อุประถัมภ์ทำเปนประการใด ก็ยังไม่เท่าพอกับแม่ซัง

(Baker and Pongpaijit, 2013, p.155)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏภาวะแย้ง โดยนำเอา “ความรัก” และ “ความซัง” ของสามีที่มีต่อภรรยา และของบิดามารดาที่มีต่อบุตร เพื่อมุ่งให้ผู้อ่านเห็นว่าแม้สามีจะรักภรรยาสักเพียงใด แต่เมื่อนำไปเปรียบกับ “บิดามารดาที่ซังบุตรตนเอง” แล้วไซ้ บิดามารดาดังกล่าวนั้นก็ยิ่งรักเลือดในอกที่ตนพร่ำบ่นว่าเกลียดซังหนักหนา ยิ่งไปกว่าความรักที่สามีพร่ำบอกภรรยาเสียเป็นร้อยเท่าพันทวี การเน้นภาวะแย้งนี้จึงทำให้เนื้อความเด่นชัดยิ่ง

ภาษาภาพพจน์ประเภทสุดท้ายที่จะกล่าวถึงในบทความนี้คือภาพพจน์ทางเสียงซึ่งมีการใช้เสียงของคำสร้างภาพและความหมายพิเศษ เช่น การสัมผัสอักษร การกระทบสระ การเลียนเสียงธรรมชาติ โดยภาพพจน์ทางเสียงที่ปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับวัดเกาะ มีดังนี้

1. การสัมผัสอักษร (Alliteration) คือการซ้ำเสียงพยัญชนะ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัวแรกของคำหรือพยางค์เน้น (The Royal Academy, 2018, p. 12) เช่น

แต่คร่ำครวญป่วนจิตระคิดจันรุ่ง สุริยาพวยพุ่งพระเวหา
ส่องแสงแจ้งกระจ่างสว่างตา ล้างหน้าจัดแจงดกแต่งตัว

(Baker and Pongpaijit, 2013, p.94)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการสัมผัสอักษร “คร่ำ-ครวญ” “พวย-พุง” “ส่อง-แสง” “จัด-แจง” “ตก-แต่ง-ตัว” โดยเน้นเสียงพยัญชนะต้น คือ เสียง /คร/ /พ/ /ส/ /จ/ และ /ต/ ซึ่งการแต่งบทร้อยกรองนั้นจะต้องมีคำสัมผัสเพื่อให้เกิดเสียงคล้องจอง ไม่ว่าจะคล้องด้วยเสียงพยัญชนะหรือเสียงสระ การสร้างเสียงคล้องจองจะทำให้บทร้อยกรองไพเราะยิ่งขึ้น

2. การกระทบสระ (Assonance) คือการประพันธ์ที่ใช้สระเสียงเดียวกันในคำตั้งแต่ 2 คำขึ้นไปซึ่งมีตัวสะกดต่างกัน เป็นการสัมผัสที่ไม่สมบูรณ์ ผู้แต่งนิยมใช้การกระทบสระเพื่อให้เกิดเสียงรื่นหู (The Royal Academy, 2018, p. 50) เช่น

บูรานท่านเล่าเขาชุดบ่อ	พื่อให้ปลาหลงไม่สงไสย
เมื่อจะกินค้อยประคินประคองไป	บัวในสระศรีมิให้ซ้ำ
สายชลมิให้ชันขุนมัว	ตัวปลาปลอยกินอยู่เข้าคำ
เหมือนเขาปลอยเราไวยังไม่ทำ	เมื่อเขากลับจับจำก็จวนเจียน
จะหลบลี้หนีไปข้างไหนพัน	ผ่อนปรนดับความทั้งหนามเสี้ยน
เราเหมือนหญ้าแพรกจะแหลกเตียน	เจ้าดังหนึ่งแสงเทียนประทีปตาม
พ่อแม่แก่แล้วบอเห็นหน	มีแต่ต้นรกฟ้าพนาหนาม
จะแจ่มแจ้งเพราะว่าแสงเจ้าส่องงาม	พยายามเลี้ยงลูกต้องรำพึง
เมื่อน้อยๆ ร้อยซึ้งฟังพ่อแม่	ครั้นพ่อแม่เฒ่าแก่พ่อแม่ฟัง
จะยกเจ้าไปให้เขาเคล้าคลึง	แม่อย่าซึ่งเคียดแค้นรำคาญใจ
เขาก็เปนยอดทหารชาญณรงค์	คงไปได้ดีอย่าสงไสย
แม่จะได้ฟังพาท่าน่าไป	อันเสียงใหม่กับกรุงศรีอยุธยา
คงจะเปนสงครามกันหลามหลั่น	จะประจัญกันไปภายน่า
เขี้ยวขบกับไทยจนได้พารา	ญาติกาใหญ่่น้อยก็พลอยดี

(Baker and Pongpaijit, 2013, p.154)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการกระทบสระ “เล่า-เขา” “หลง-สง(ไสย)” “ศรี-มิ” (โบราณมักออกเสียงเป็น /หมี/) “ชล-ชัน” “ไวยัง-ไม่” “กลับ-จับ” “ลี้-หนี” “ไป-ไหน” “ความ-หนาม” “แพรก-แหลก” “ฟ้า-(พ)นา” “น้อย-ร้อย” “แก่-แม่” “เขา-เคล้า” “(ท)หาร-ชาญ” “พา-น่า” “(สง)คราม-หลาม” “ขบ-กับ” “ไทย-ได้” “น้อย-พลอย” การสร้างเสียงสัมผัสเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดเสียงคล้องจองอันจะทำให้บทร้อยกรองไพเราะยิ่งขึ้น

3. การเลียนเสียงธรรมชาติ (Onomatopoeia) คือการใช้คำที่มีเสียงอย่างเสียงในธรรมชาติ เช่น หง่าหง่าง กรอบแกรบ ปรี๊ด ๆ ปลัก ๆ กรืด ๆ หวิดหวิด (The Royal Academy, 2018, p. 363) เช่น

จันขรขึ้นยังกันครก	บ่าวเดินหยกๆ หาข้าวไม่
กระที่บดินตบมืออ้ออิงไป	ร้อง ชะฉ่าฮ่า ไข่มะโนพรวด
ให้อีแม่ลูกมันลุกขึ้นรำ	ถ้ามันมีรำดำให้กบหนวด
แบนดาบออกรันถูกสันพรวด	เอาด้ามหอกออกหวดมึงรำไป
เจ้าขุนช้างกับนางเทพทอง	ว่าไม่มีปีกลองรำไม่ได้
อ้ายชะโมยตบมืออ้ออิงไป	ปากไล่เปนปี ติริตตีต้อยแต
ขุนช้างกับนางเทพทองรำ	โจ่งจ๊ะกะโจ่งคร่ำ ยักกันแย
อ้ายชะโมยว่าลูกรำถูกแท้	อีนางแม่แย่งแยแอมแข็งไป
เทพทองกลั่นกัยกัสมุม	โจ่งจ๊ะกะโจ่งครุ่ม หาหยุดไม่
ตะตึงแห่งตึงโห่งตะโพงไป	ยกไหล่ไหล่กันรันตามโห่ง

(Baker and Pongpajit, 2013, p.33)

บทประพันธ์ข้างต้นปรากฏการเล่นเสียงธรรมชาติแทนเสียงดนตรี ร้องรับลูกคู่ซึ่งแสดง จังหวะรำรำ อันได้แก่ ชะฉ่าฮ่า ไข่มะโน พรวด โจ่งจ๊ะกะโจ่งคร่ำ โจ่งจ๊ะกะโจ่งครุ่ม ตะตึงแห่งตึงโห่ง การใช้ภาษาภาพพจน์เช่นนี้ช่วยสื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ฟัง สามารถรับสาร อารมณ์ ความรู้สึก เหมือนได้ยินเสียง ธรรมชาติของสิ่งนั้น รวมถึงเกิดภาพอากัปกิริยาต่าง ๆ ขึ้นในจิตของผู้รับสารได้อย่างแจ่มชัด

สรุปและอภิปรายผล

จากการศึกษาภาพพจน์วาทศิลป์ ภาพพจน์เปรียบเทียบ และภาพพจน์ทางเสียง ที่ผ่านมานั้น สามารถสรุปผลการวิจัยได้ว่า การใช้ภาษาภาพพจน์ช่วยให้ผู้รับสารได้รับอารมณ์รสจากสารได้อย่างครบถ้วน ทั้งอารมณ์สะเทือนใจ ความรู้สึก การเข้าใจสารอย่างลึกซึ้ง ได้รับรสสัมผัสทางอารมณ์อย่างครบรส ทำให้เกิดความสุขสนทน พะโลดพละิน สามารถติดตามเรื่องตั้งแต่ต้นจนจบได้อย่างไม่เบื่อหน่าย

การใช้ภาษาภาพพจน์ที่ปรากฏใน “ขุนช้างขุนแผน” ฉบับวัดเกาะ แม้ไม่วิจิตรงดงาม เรียบเรียง ชัดกลามาเป็นอย่างดี แต่กระนั้นก็ยังแฝงมุมมองการดำเนินชีวิตของมนุษย์ที่เปี่ยมไปด้วยกิเลส ตัณหา อวิชชา และอุปาทาน ทั้งใช้ภาษาที่ไพเราะ สำนวนเปรียบเทียบที่กินใจผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

References

- Sirichai, B. (1990). **Nonverbal communication in Khun Chang – Khun Phaen** (Master's thesis). Srinakarinwirot University, Bangkok. (In Thai)
- Baker, C.& Pongpajij, P. (2013). **Khun Chang – Khun Phaen (Wat koh edition)**. Chiangmai : Silkworm. (In Thai)
- Suwunchompoo, C. (2003). 'The knowledge of Figure of Speech' In C. Laksanasiri & W. ntaraporn (Eds.), **Thai for Communication**, (pp.60-74). Nakornpathom : Silpakorn University. (In Thai)
- Khun Wijitmatra. (2002). **The stories of Khunchang Khunphen** (2nd Ed.) Bangkok: Amrin Printing Publishing. (In Thai)
- Sornjai, N. (2002). **Comparative study of the adapted versions of Khun Chang – Khun Phaen** (Master's thesis). Silpakorn University, Bangkok. (In Thai)
- Thananchai, P. (1985). **An Analysis of figure of speech in literature appeared in Thai text-books** (Master's thesis). Chulalongkorn University, Bangkok. (In Thai)
- Praphaphityakon, P. (n.d.). **Basic knowledge of Thai literature**. Bangkok : Srinakarinwirot University, Bangkok. (In Thai)
- Nimmanahaeminda, P. (2018). **Sang Sin Chai**. Retrieved from https://www.sac.or.th/databases/thailitdir/detail.php?meta_id=250. (In Thai)
- Bunlert, P. (2022). **Tales of Wat Koh', the origin of the local drama**. Retrieved from <https://d.dailynews.co.th/article/333149/>. (In Thai)
- Prince Narisaranuwattiwong. (1958). **Criticism of the Sepha's legend**. Phra Nakorn : Phra Chan Publishing. (In Thai)
- Liamprawat, S. (2015). 'Rhetorical Modes and Figures of Speech in Royal Speech by King Rama VI'. **Languages and Literature**, 2-17. (In Thai)
- The Royal Academy. (2018). **Dictionary of Literary words, The Royal Academy Edition** (2nd Ed.). Bangkok: Office of the Royal Academy. (In Thai)

-
- The Royal Academy. (2007, September 20). ‘**Ruu rak phaa saa thai**’. The Radio Talk, Royal Academy Archive. Retrieved from <http://legacy.orst.go.th>. (In Thai)
- The Royal Institute. (2009). **Dictionary of Thai literary words (Prosody)**. Bangkok : The Royal Institute. (In Thai)
- The Royal Institute. (2002). **Dictionary of literary words (English-Thai), The Royal Institute Edition**. Bangkok : Arun Printing. (In Thai)
- The Royal Institute. (2013). **Dictionary of Thai, The Royal Institute 2011 Edition**. Bangkok : The Royal Institute. (In Thai)
- Charoensuk, V. (2018). The Beauty of Literary art in Sepha Khun chang Khun phaen. **Journal of Graduate Studies Valaya Alongkron Rajabhat University under The Royal Patronage**, 12, (3), 266-279. (In Thai)